809.435
X-24

X. HAMIDOV, G. RIXSIYEVA

TURK TILI

▸ Leksikologiya

▸ Frazeologiya

▸ Leksikografiya

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI

X. HAMIDOV, G. RIXSIYEVA

TURK TILI

Leksikologiya. Frazeologiya. Leksikografiya

(O'quv qo'llanma)

TOSHKENT DAVLAT
SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI
KUTUBXONASI
№ 22524

Toshkent – 2013

Mazkur o‘quv qo‘llanma “Filologiya va tillarni o‘qitish” hamda “Tarjima nazariyasi va amaliyoti” ta’lim yo‘nalishlarida turk tilini o‘rgatishga oid fan dasturi asosida yaratilgan. Qo‘llanmaga hozirgi turk adabiy tili leksikologiyasi, frazeologiyasi va leksikografiyasiga oid ma’lumotlar kiritilgan.

Undan oliy o‘quv yurtlarida asosiy sharq tili sifatida turk tilini o‘rganayotgan talabalar, sharq tillari akademik litseylarining turk tilini o‘rhganayotgan o‘quvchilari, shuningdek, til sohasida ish olib borayotgan mutaxassislar ham foydalanishlari mumkin.

Qo‘llanma Toshkent davlat sharqshunoslik institutining Tarjima nazariyasi va amaliyoti hamda Turkiy tillar kafedralarida aprobatsiyadan o‘tgan.

Mas’ul muharrir: *f.f.n., dots.* ***Q. Omonov***

Taqrizchilar: *f.f.d.* ***Z.Xudoyberganova***
f.f.n., dots. ***L. Aminova***

Ushbu o‘quv qo‘llanma Toshkent davlat sharqshunoslik instituti o‘quv-uslubiy kengashida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. Bayonnoma №3, 21.12.2012.

© Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2013

SO‘ZBOSHI

Leksikologiya tilshunoslikning eng muhim bo‘limlaridan biri hisoblanadi. Tilning lug‘at boyligi, undagi so‘zlarning ma’no qamrovlari, ma’no ko‘chishi, shakl va ma’no munosabati, til birliklarinig eskirishi va yangilarining paydo bo‘lishi kabi hodisalarni o‘qitish turk tilini o‘rgatishda nihoyatda muhim hisoblanadi. Tilning lug‘at tarkibida so‘zlardan tashqari uning boyligini ko‘rsatuvchi yana boshqa birlik, ya’ni iboralar ham katta o‘rin tutadi. Shu juhatdan tilning lug‘at boyligi iboralarni o‘rganuvchi frazeologiya, shuningdek, lug‘atlarning turlarini tadqiq etuvchi leksikografiya bo‘limlari bilan o‘zaro bog‘liq holda berilishi til o‘rganishda yaxshi samara beradi. Turk tilini o‘rganishda til birliklarining o‘ziga xosligini anglash uchun ularning ona tilidagi holatini bilgan tarzda fikrlash, ayniqsa, bo‘lajak filolog va tarjimashunos mutaxassislar uchun muhimdir.

Toshkent davlat sharqshunoslik institutining Tarjima nazariyasi va amaliyoti hamda Turkiy tillar kafedralarida tayyorlangan mazkur qo‘llanmada Davlat ta’lim standartlarida ko‘zda tutilgan mavzular yoritilgan va hozirgi turk adabiy tili leksikologiyasi, frazeologiyasi va leksikografiyasi bo‘yicha ma’lumotlar jamlangan. Ushbu kitobdan oliy o‘quv yurtlarida asosiy sharq tili sifatida turk tilini o‘rganayotgan talabalar, sharq tillari akademik litseylarining turk tilini o‘rganayotgan o‘quvchilari, shuningdek, ushbu til bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar ham foydalanishlari mumkin.

Mazkur qo‘llanma turk tili leksikasi bo‘yicha umumlashtiruvchi mohiyatga ega bo‘lib, turk tilini o‘qitish tajribalari natijasida ro‘yobga chiqqan. Qo‘llanma leksikologiya, frazeologiya va leksikografiya bo‘limlarini o‘z ichiga olgan. Unda turk tili leksikologiyasi, frazeologiyasi va leksikografiyasiga oid nazariy materiallar, mavzu bo‘yicha topshiriq va mashqlar, mustaqil ishlash uchun matnlar, talabalarining kurs davomida olgan bilimlarini sinash maqsadida nazorat savollari, test topshiriqlari va glossariy berilgan. Qo‘llanmada asosiy o‘rin leksik birliklarning xususiyatlariga ajratilgan bo‘lib, keyingi bo‘limlar ular bilan bog‘liq holda o‘rganishga qaratilgan.

Qo‘llanmaning yana bir o‘zgachaligi uning o‘quvchi va talabalarga tushunarli bo‘lgan sodda uslubda yozilganligi, ta’rif va tavsiflarning qiziqarli misollar bilan to‘ldirilganligidadir.

Kitobdagi butun o'quv materiali 2011-yilda tuzilgan va O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi qoshidagi muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan tasdiqlangan «Asosiy o'rganilayotgan chet tili (turk tili)" hamda "Turk tili leksikologiyasi" fanlari namunaviy o'quv dasturlarida, shuningdek, belgilangan shartlarga va ularda ko'zda tutilgan mavzularga mos keladi.

Mualliflar mazkur qo'llanmaning dunyoga kelishida xizmati singan barcha hamkasblarga chuqur minnatdorchilik izhor etadilar va kitobda berilgan ma'lumotlar yuzasidan bildirilajak maslahatlarni chin dildan qabul qiladilar.

KIRISH

Darsning maqsadi: Talabalarga tilshunoslikning muhim sohasi, mustaqil lingvistik fan hisoblangan leksikologiya haqida umumiy ma'lumot berish, uning frazeologiya va leksikografiya kabi sohalar bilan uzviy bog'liqligi, so'z va turg'un birikmalarning belgilari, ular orasidagi farqlarni tushuntirish, sohaga tegishli tayanch tushunchalar va atamalarni izohlash, ona tili leksikologiyasi bilan turk tili leksikologiyasi orasidagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlash.

Reja:

1. Turk tilshunosligida so'z va uning ma'nolarini o'rganuvchi soha haqida
2. Leksikologiyaning maqsad va vazifalari
3. Turk tilining so'z boyligi
4. Turk tilshunosligida so'z va uning ma'nosi bilan bog'liq muammolarning o'rganilishi

Tayanch tushunchalar: *tilshunoslik, lingvistika (dil bilimi), fonetika (ses bilimi), morfologiya (şekil bilgisi), sintaksis (söz dizimi), leksikologiya (sözcükbilim, kelime bilimi), frazeologiya (frazeoloji), leksika (kelime bilimi), semantika, semasiologiya (anlambilim, ilm-i maâni), turg'un ma'no bilimi; sinxron ma'no bilimi (eş zamanlı anlam bilimi), diaxron ma'no bilimi (art zamanlı anlam bilimi).*

Til haqidagi fan ***tilshunoslik*** yoki ***lingvistika*** *(dil bilimi)* deb ataladi. U bir necha bo'limni o'z ichiga oladi: *fonetika (ses bilimi), morfologiya (şekil bilgisi), sintaksis (söz dizimi).* So'z va uning xususiyatlari, lug'aviy ma'nosi o'rganiladigan bo'lim ***leksikologiya*** *(sözcükbilim, kelime bilimi);* ibora, matal, maqol va boshqa turli turg'un birikmalarni o'rganuvchi tilshunoslik sohasi ***frazeologiya*** *(frazeoloji*[1]*)* deb nomlanadi.

Leksikologiya mustaqil lingvistik fan hisoblanib, unda so'z va uning ahamiyati, so'zning til lug'at tarkibidagi asosiy birlik ekanligi, hozirgi zamon lingvistikasida so'z tavsifi, so'zning ma'nosi, til leksikasining paydo bo'lish sabablari, o'rganilayotgan tilga xos sof o'zakka ega bo'lgan so'zlar, o'zlashgan leksika kabi tushunchalar o'rgani-

---

[1] Turk tilshunosligida frazeologik birliklar va maqollar *deyimler ve atasözleri* sarlavhasi ostida ham o'rganiladi.

21. *O'zbek tilining izohli lug'ati. 2 jild. –M.: Rus tili, 1981.*
22. *O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jild. –M.: O'zME, 2006-2008.*
23. *Özbek-Türk Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü, Doç. Dr. İbrahim Yoldaşev, Tuncay Öztürk, Yürsel Öztürk. –Taşkent, 1998.*
24. *Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, 9. Baskı, 1, 2. c. –Ankara, 1998.*
25. *Türkçe YÖS Soruları ve Deneme sınavları. –Ankara, 2008.*

MUNDARIJA

SO'ZBOSHI ... 3
KIRISH ... 5
I BO'LIM. LEKSIKOLOGIYA (SÖZCÜKBİLİM)
1.1. Leksikilogiya – tilning lug'at boyligini o'rganuvchi soha ... 8
1.2. So'zning lug'aviy ma'nosi *(Kelimenin Sözlük Anlamı)* ... 14
1.3. Ma'no hodisalari *(Anlam Olayları)* ... 23
1.4. Bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar *(Tek Anlamlı ve Çok Anlamlı Kelimeler)* ... 32
1.5. So'z ma'nosining ko'chishi *(Anlam Aktarilmasi; Anlam Kaymasi)* ... 38
1.6. So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari Sinonimlar *(Eş Anlamli Kelimeler)* ... 49
1.7. Omonımlar *(Sesteşler)* ... 62
1.8. Antonimlar *(Zit Anlamli Kelimeler)* ... 69
1.9. Turk tilining lug'at tarkibi va uning boyish manbalari *(Türkçenin Kelime dağarcığı ve kaynakları)* ... 76
1.10. So'zlarning ishlatilish doirasiga ko'ra turlari *(Kelimelerin Kullanım Alanına Göre Çeşitleri)* ... 81
1.11. So'zlarnıng eskılık va yangilik bo'yog'ıga ko'ra turları *(Kelimelerin eskilik ve yenilik bakımından çeşitleri)* ... 89
II BO'LIM. FRAZEOLOGIYA
2.1. Frazeologiya – iboralarni o'rganuvchi soha ... 95
III BO'LIM. LEKSIKOGRAFIYA
3.1. Leksikografiya – lug'atlar haqidagi soha ... 105
TALABALARNING MUSTAQIL ISHLASHI UCHUN MATNLAR
TAŞKENT DEVLET ŞARKŞİNASLIK ENSTİTŰSÜ ... 108
ÖĞRETMENLER GÜNÜ ... 109

UYKU 109
WALT DİSNEY 110
KANGAL KÖPEĞİ 110
KAR 111
İYİMSERLİK 112
YUNUS EMRE (1240-1/1320-1) 113
ALFRED NOBEL 113
ÇİĞKÖFTE 115
TÜRK KÜLTÜRÜNDE TASARRUF VE İSRAF 116
1. kısım 116
2. kısım 117
LEYLA İLE MECNUN 119
TEST SAVOLLARI
1-VARIANT 122
2-VARIANT 124
3-VARIANT 132
4-VARIANT 139
5-VARIANT 147
TURK TILI LEKSIKOLOGIYASI, FRAZEOLOGIYASI VA LEKSIKOGRAFIYASIDAN NAZORAT SAVOLLARI 155
SO'ZNING LEKSIK TAHLILI 157
Kitobda uchraydigan ba'zi atamalar, tayanch iboralarning qısqacha turkcha-o`zbekcha lug`atı (GLOSSARİY) 158
Talabalarga tavsiya etiladigan adabiyotlar 163

Mas'ul muharrir:
f.f.n., dots. ***Q. Omonov***

Taqrizchilar:
f.f.d. ***Z.Xudoyberganova***
f.f.n., dots. ***L. Aminova***

Texnik muharrir:
M.M.Zarifov

X.Hamidov, G.Rixsiyeva. TURK TILI
(o'quv qo'llanma). –T.: ToshDSHI, 2013. – 168 b.

Ushbu o'quv qo'llanma Toshkent davlat sharqshunoslik instituti o'quv-uslubiy kengashida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. Bayonnoma №3, 21.12.2012.